

ALABÁN PÉTER

Emberek a meddőhányón

Mélyszegeynységi szintek és hatalmi szereplők Ózdon
a rendszerváltás idején*

Források és módszerek

Az ipari táj arculatváltása a rendszerváltást követően több szakaszban követhető nyomon, amelynek leghitelesebb forrásai közt említhetjük az audiovizuális anyagokat, képeket, szociofotókat, az adott korszak mindennapjainak szereplőit kamera előtt megszólaltató filmeket, filmszociográfiákat. Utóbbiak bevonása és felhasználása a kutatásokban és elemzésekben új szempontú megközelítést adhat az elmúlt több mint negyedszázad szociológiai értelmezéséhez, a hatalom és az újonnan kibontakozó posztindusztriális társadalom lokális szintjein élők közötti viszonyrendszer bemutatásához, a gazdasági szerkezetváltás és az átmenet éveinek, közvetlenül egy-egy helyszínen „átélt” és a tömegkommunikáció eszközeivel megörökített élet- és pillanatképeinek valóságghű magyarázataihoz. A film ugyanakkor képes annak igazolására (is), hogy a társadalomtudományos eredmények, elméleti konstrukciók visszaköszönnek a képkockákra, és amit látunk, az elfogadható-e úgymond „valóságként”. A rendező szubjektivitásával kapcsolatos dilemmákkal minden esetben számolva (mégis) valós, más források hiányát sokszor pótolni képes forrásértéket tulajdonítva tekintünk a vizsgálatunk alá vont sorozat egyes darabjaira.

„Háromszáz embert elbocsátanak az Ózdi Kohászati Üzemek durvahengerművéből” – jegyezte fel Benkő Imre Balázs Béla-

* A tanulmány az NKFIH-OTKA 116625. sz. projekt támogatásával készült.

díjas és Pulitzer-émlékdíjas fotográfus 1987-ben, nem rejtve el őszinte aggodalmát: „Valami elmozdult, a kohászat fellegvárát, a szocialista nehézipar egykori jelképét az állam már nem tudja tovább finanszírozni.” Az Ózdról fotóesszéalbumot¹ is készítő Benkót leginkább a való(ságos) világ vizuális értelmezése, az ember és környezetének sajátos dokumentatív ábrázolása érdekelte. E célkitűzés 1990 után a magyar dokumentumfilmekben is megjelent a társadalom peremvidékére szorult „vesztes” csoportok sorsát rögzítő, ezzel párhuzamosan pedig a leépülő nehézipar súlyos „örökségét”, a tradicionális ipari munkásság létehelyzetét és eltűnését nyomon követő történeti mementók sorában, a „tekercsváltásnak” is nevezett új áramlatok, irányzatok között. Miközben a filmtörténetben a rendszerváltás nem jelentett éles cezúrát; az 1990-es évektől előtérbe került a közösségi múlt (például a holokauszt) alternatív bemutatása (interjúkkal, eredeti dokumentumokkal), a történeti dokumentumfilmek tabutémákkal, traumatikus eseményekkel foglalkoztak, a „titkosított történelem” (1956-os események, határon túli magyarság helyzete) iránt nagy érdeklődés mutatkozott. A dokumentumfilmet inkább módszernek, mintsem műfajnak tekintő Schiffer Pálnak a Videoton-gyárral foglalkozó alkotása,² vagy Almási Tamás ózdi sorozata már – a nehézipari körzetek leépülésével párhuzamosan – a társadalom peremvidékére szorult csoportok élethelyzeteit is rögzítette, az egyének sorsát több éven keresztül nyomon követve.³ Előbbiben az elsők között jelenik meg az utcára kerülés „megismételhetetlenül dilettáns és embertelen forgatókönyve”, hiszen a munkások zöme évtizedek óta dolgozott a vállalatnál, és nem sok esélyük volt más munkát találni. Szereplői a „senki gyermekei”-ként is megszólított „született alkalmazottak”, akiknek elbocsátásuk utáni sorsát vizsgálja a

¹ BENKÓ Imre: *Acélváros. Ózd, 1987–1995*. Előszó: COLIN JACOBSON. Pelikán Kiadó, Budapest, 1996.

² SCHIFFER Pál: *A Videoton sztori (1991)*. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=fPvU3Exo7mI> (Letöltve: 2017. 02. 09.)

³ KAPÁS Zsolt Zsombor: *Tekercsváltás? Magyar dokumentumfilm a rendszerváltás korában*. *Apertúra*, 2015/1. (Ősz). Forrás: <http://uj.apertura.hu/2015/osz/kapas-tekercsvaltas-magyar-dokumentumfilm-a-rendszervaltas-koraban/> (Letöltve: 2016. 11. 02.)

rendező újszerű szociografikus módszerével. A másik gondos terepmunkát végző, a szereplőkkel személyes ismeretséget kiépítő – igazi kordokumentumnak tekinthető – sorozat egy folyamat részeként, fázisaiban szemlélteti az ugyanoda vezető utat.

A beszűkült anyagi források, a bizonytalanság, a megcsapant érdeklődés, a kereskedelmi televíziók megjelenésével kiépülő plurális médiarendszer nagymértékben nehezítette a szakma művelőinek helyzetét, de a társadalom egyes rétegeiben érzékelhető kiábrándulás miatt is sokan igyekeztek hátat fordítani a mindennapi valóságnak. Mindez arra utal, hogy a befogadó közeg is nyitottabb lett az 1970-es évektől felértékelődni látszó szociológiai szemléletű alkotások iránt. A változásokra reagálva, a szakmai érdekérvényesítésnek új műhelyei, egyesületei jöttek létre. A Magyar Dokumentumfilm-rendezők Egyesülete (MADE) filmkezdeményei olyan témákat jártak körül, mint a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi egyenlőtlenség (különös tekintettel az oktatásra és az egészségügyre), a cigányok helyzete, az elmaradott térségek és a vidék helyzete – tehát az ország legégetőbb problémáit. Az időközben ellehetetlenült szervezet a rendszerváltást követő, a valóságot dokumentáló, társadalmi és kulturális ismereteket közvetítő, társadalmi kérdéseket tárgyaló dokumentumfilm-készítés négy alapvető funkcióját fogalmazta meg: a megőrkítést, a meggyőzést, az elemzést és a kifejezést.

A fenti törekvések más területeken is feltűntek. Az 1987 első felétől működő Fekete Doboz VHS terjesztésű „független video-folyóirat”, a Balázs Béla Stúdió önálló szekciójaként, a Magyar Film és TV-művészek Szövetségének felügyelete alatt, aktuális társadalmi, politikai és kulturális eseményeket, folyamatokat rögzített. Az 1988 elején felvázolt témák között már feltűntek a későbbi „nagy változások” eredményezte legfőbb problémák: „Borsodban a munkanélkülieknek és családjaiknak barakk-táborokat létesítettek. Az itt élőknek szinte egyetlen reményük, hogy a nyári mezőgazdasági munkák idején summásként, napszámosként dolgozhatnak.” A megalakulás időszakának technikai hátterét figyelembe véve a Fekete Doboz célja „a magyar társadalmi és kulturális élet eseményeinek elemző vizsgálata

és dokumentálása, a készülő anyagok rendszeres terjesztése, a video mint legkönnyebben kezelhető, legmozgékonyabb audio-vizuális eszköz alkalmazási lehetőségeinek kiterjesztése” volt.⁴

Az újabb mozgalmak sorában említhető a Helyzet Műhely, amelynek tagjai a gazdasági viszonyokat a társadalmi viszonyok részeként, egyben politikai témának is tekintik: „Ha társadalomtudományi konstrukcióinkban a rendszerváltás utáni társadalmi valóság mindennapi tapasztalatait, a valóságos társadalmi problémákban érintett szereplők valóságkonstrukcióit nem vesszük figyelembe, [...] akkor aligha jutunk közelebb az itt és most diagnózisához.” A Helyzet nem véletlenül foglalkozott az ózdi sorozattal is előadásokkal, kiállításokkal és vitákkal, hiszen annak epizódjai a tulajdon, a felelősség, a szolidaritás kérdéseivel szembesítik a közönséget.

A történeti forrásként (is) kezelt dokumentumfilm „társadalmisága”, társadalmi vetülete ugyanakkor számos módszertani kérdést vet fel. A szociológia és a vizuális dokumentáció törekvéseinek összehangolása már az 1970-es évek elején is eredményezett társadalmi folyamatokat ismertető, analizáló filmeket egyéni, szubjektív történeteket felvonultatva. A kádári kultúrpolitika „részeként” megalapított Balázs Béla Stúdió (1959–2010) az 1980-as évektől már az „intézményesített struktúrán kívüliség” szabad szellemi terévé vált, így – nem véletlenül – az évtized közepétől az ún. „megtűrt” kategóriába lépett át a legfontosabb társadalmi és gazdasági kérdések bemutatása. Az 1969-ben megjelent *Szociológiai filmsorozat!* című program és manifesztum hitelesítői, maguk az alkotók „hitet tettek a társadalmi elkötelezettség, a magyar társadalom aktuális problémáinak feltárása és feldolgozása mellett, és hogy ez a társadalmi orientáció dokumentumfilmes alkotói tapasztalatokon és látásmódon alapult”.⁵ Részben a szociológia, részben az irodalmi szociográfia műfaji sajátosságai, módszertani alapelvei kerülnek átemelésre, amelyek révén a film vizuális valóságfeltárása „általában a társadalmi részvétel ideáljával, célkitűzésével

⁴ RÉVÉSZ Béla: A Fekete Doboz – 20 éve. *Beszélő*, 2007/7–8. 90–100.

⁵ KOVÁCS András Bálint: „Gyönyörű válság”. A Társulás Stúdió előzményei és törekvései. *Filmvilág*, 1982/3. 3–5.

kísérve” érhető tetten mind a megismerés/megismertetés, mind a figyelemfelkeltés, a döbbenetkeltés rejtett vagy vállalt követelményével.⁶

A legújabb tanulmányok közül Böszörményi-Nagy Orsolya a gyártás, az aktualizálás (és annak szelekciója), valamint a befogadás hármasságát vizsgálta a filmkészítést átölelő társadalmi közegben, kiemelve, hogy „az a társadalmi erőter, amelynek erői a filmet létrehozzák, tovább terjeszkedik a film bemutatása után is”,⁷ hatva a gondolkodásra, alakítva az emlékezést, hozzájárulva a múlt különböző értelmezéséhez, és kiváltva hatáshullámokat. Robert C. Allen és Douglas Gomery szempontjait felhasználva öt szemszögből vizsgálhatjuk a film és a társadalom viszonyát. 1985-ben, az amerikai Knopf gondozásában megjelent tanulmánykötet a filmtörténet számos, alapként szolgáló aspektusát (esztétika, technológia, gazdasági és társadalmi közeg, szövegkörnyezet⁸) kiemelve ezt a film készítője/készítői, a film közönsége/nézői, a filmet létrehozó közegről és társadalomról szóló következtetések, a reflexió (az emberek véleménye), illetve a társadalmi intézmények rendszerébe pozicionált film helyzete alapján vizsgálja és elemzi.⁹ Utóbbiak átültetése a közép-európai, azon belül pedig a magyarországi viszonyokra mind a szociológiai, mind a történeti dokumentumfilmek esetében lényeges kutatási szempontokat jelent.

A társadalmi változások – összehasonlító elemzésekre is lehetővé tehető – szemléltetése eltérő helyszíneken, azonban a gazdasági szerkezetváltozás társadalmi mozzanatait szinte minden esetben konkrétan behatárolt metszetekkel (helyszín, idő, társadalmi közeg), közösségek és emberi sorsok példáin keresztül bemutató dokumentumfilmek segítségével még hatásosabb módon történik. A két rendező, Schiffer Pál és Almási

⁶ BERTA János: Valóság tűzön-vízen át. Megismerési módszerek és filmkészítői attitűdök az 1970-es évek magyar dokumentumfilmjeiben. *Korall*, 2016/65. 102., 105.

⁷ BÖSZÖRMÉNYI-NAGY Orsolya: Film: produkció és recepció között. A Szerellem című film értelmezései. *Korall*, 2016/65. 48.

⁸ John FELL: Film Quart. *Film Quarterly*, 1985/4. 42.

⁹ Robert C. ALLEN–Douglas GOMERY: *Film History. Theory and Practice*. Alfred A. Knopf, New York, 1985. 154. Idézi BÖSZÖRMÉNYI-NAGY Orsolya: I. m. 43.

Tamás a legfontosabb drámai helyzetet megragadva dokumentálja a korábban állami kézben lévő nagyvállalatok privatizációját és szétesését, valamint az ezt követő tömeges munkanélküliséget és a később tömegessé váló elszegényedés jeleit, szintjeit, szereplőit. Az egyéni és kollektív életpályákat, azok alakulását, kényszerű (és egyben sokszor keserű) fordulatait a megjelenített munkások, családtagjaik, riportalanyok, a helyi társadalom megannyi résztvevőjének életútja illusztrálhatja: „A csak minimális szociális érzékkel bíró néző számára is nyújtanak átélhető, szorongató, már-már elviselhetetlen pillanatokat: elementáris erővel mutatják meg a történeteket a maguk nyers valójában.”¹⁰ A filmkészítési módszerek ugyanakkor nem feltétlenül ragaszkodnak görcsösen a szakmai, vagyis szociológiai, tudományos szemszöghöz: a készítők kapcsolata a felkeresett és a filmekben feltűnő személyekkel „hétköznapi”, közvetlen és bizalmi. Almási számára a nézői igények határozzák meg saját kreativitását is, az egyszerű tényközlés helyett a hangulatkeltés és a figyelemfelkeltés képi eszközeire épít. Alkotásaiban – mégis filmezési stílusában dokumentál, és az 1990 utáni vidéki magyar társadalom tükörképét nyújtja.

A rendszerváltás abszolút vagy relatív nyerteseinek filmes ábrázolása jelentős társadalmi problémákat feszeget. A mai jogi szabályozás szinte lehetetlenné teszi hasonló filmek készítését, a sokat eláruló arcok teljes felvonultatását, az akkor (fel)vállalt nyilatkozatok megváltozott körülmények közötti, következmények nélküli megismétlését, a riportkészítési helyszínek korábbi (szabad) válogatását. A hatalmi szférák, vagy éppen a mélyszegénységi szintek feltárása mára részben a nyilvánosság elől elzárt, nem „mutogatásra” szánt, azonban nagyon is szembevető területekké váltak, s pont az utóbbi miatt alig képviselnek hírértéket. Eközben a szakadék egyre hatalmasabbá vált a posztindusztriális társadalom felső és létszámában egyre nagyobb alsó rétegei között.

¹⁰ VÖRÖS Adél: Emberek az embertelenségben. A rendszerváltás vesztesei Almási Tamás és Schiffer Pál dokumentumfilmjeiben. *Metropolis*, 2004/2. Forrás: <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=96> (Letöltve: 2017. 02. 10.)

Gazdasági és társadalmi rendszerváltás Ózdon

A háttérben zajló – jól ismert – okok és folyamatok együttesen eredményezték az ipari táj arculatváltását Ózdon is. Miközben az 1980-as évek második felének gazdasági reformjai, majd a politikai rendszerváltást követő években Magyarország megteremtette a piacgazdaság feltételeit, a következő évtized elején – főként a keleti piacok összeomlása és a gazdasági szerkezetváltás következtében – visszaesett a gazdaság teljesítménye. Ennek egyik velejárója volt a munkanélküliek számának ugrásszerű megemelkedése: a gazdaságtalanul működő, olykor külföldi hitellekből fedezett nagyüzemek leállása következtében jelentős mértékben csökkent a foglalkoztatottak létszáma. Különösen súlyosan érintette a leépítés a nehézipart: a bányászat, kohászat, de a volt téeszek leállásával az agrárium területén dolgozók leépítését a privatizáció és a magánszektor megjelenése nem tudta ellensúlyozni. Az elbocsátások a kilencvenes évek közepéig folytatódtak; a statisztikai mélypontot térségünkben 1993 jelentette. Ebben a periódusban visszaestek a jövedelmek és az állami bevételek is, erőteljesen nőtt az adósságállomány, a deficit, a költségvetési, a fizetési és a kereskedelmi mérleg hiánya.

Az „újrakezdés” jelszavát helyben skandálók az évtized második felétől érezhettek változást: országos szinten ekkortól nőtt érzékelhetően a foglalkoztatottak száma, a munkanélküliség 10% alá csökkent. Egyre inkább fontossá vált a szakképzett munkaerő, a fejlett munkakultúra, sőt a nyelvtudás és megújulásra való képesség. A munkaerő minőségének megítélése ma már nem bizonyítványhoz kötött, hanem erőteljesen épít a gyakorlati tudásra, a megbízhatóságra és a munkamorálra. A modern társadalmakra jellemző kettősség a hazai munkaerőpiacon is megfigyelhető: egyszerre van jelen több ezer betöltetlen álláshely és tömeges álláskereső réteg. A kereslet-kínálat összehangolásának (és a szakképzés) hiányosságaira utal, hogy a felfutó szakmák, rész-szakképesítések, pozíciók iránt túlkereslet mutatkozik, míg egyes elavult, értéktelenné vált képesítésekben túlkínálat van.

A foglalkoztatottság 1990 utáni alakulását vizsgálni – eleendő adatok hiányában – nem egyszerű feladat. Arányának kiszámításánál a 15–64 év közötti foglalkoztatott személyek, illetve az ebbe a korcsoportba tartozó teljes népesség számát osztják el, továbbá a referenciahéten legalább egyórányi jövedelmet biztosító munkát végzőket, vagy munkával ugyan rendelkezőket, de abban átmenetileg nem dolgozókat veszik figyelembe. Az adatok az 1990-es évek második felében már szerény javulást jeleznek: 1997 és 2007 között 4%-ot meghaladó volt az emelkedés mértéke (58,0%, illetve 62,3%).¹¹ A társadalom jellegét meghatározó változások összefüggésben állnak az átrétegződés elhúzódó folyamatával is: az ipari ágazatok válságával és a nehézipari üzemek bezárásával az ún. tercier szektor – ha nem is egyenletesen és ellentmondásmentesen – bővülni kezdett, dolgozóinak aránya 1992-ben már meghaladta az 50%-ot. Az éles területi egyenlőtlenségeket a területfejlesztési politika különböző kedvezmények nyújtásával próbálta orvosolni, a kedvezményezett körbe bekerülést pedig 1996-ban törvényben szabályozták.¹² Ez a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, tartós munkanélküliséggel sújtott, az ipari szerkezet átalakítása miatt érintett, valamint mezőgazdasági és vidékfejlesztési térségeket különböztetett meg.

A hátrányos helyzetű térségek lehetőségei kapcsán Béres Csaba szociológus a kitörési stratégiák elvi alapjainál sürgetett változtatást egyik korábbi tanulmányában, amikor a centralizált „felülről lefelé építkezés” jegyében készült tervezések helyett az adott kistérség vagy település sajátos helyzetét alapul vevő, alulról felfelé építkező szemléletet helyezte előtérbe, kiemelve, hogy az így létrejövő feltételek között valósítható meg „lokális gazdaság- és közösségfejlesztő, a környezet állapotát megőrző

¹¹ EUROSTAT statikus táblák: Foglalkoztatási arány nemek szerint – MEF kiigazított adatok (1993–Cél). Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/t2020_10.html (Letöltve: 2017. 02. 10.)

¹² 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről (kihirdetve: 1996. április 5-én). Forrás: https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99600021.TV (Letöltve: 2017. 02. 10.)

és javító, a társadalmi kirekesztést, a szegénységet csökkentő, a társadalmi stabilitást, a közösség kohézióját erősítő program”.¹³

1. kép. A II. sz. kohó ledöntése. Ózd, 1996

Forrás: Dobosy László felvétele¹⁴

A korábbi ózdi kistérség fokozatos gazdasági leépülése a rendszerváltás okozta töréssel vette kezdetét. Az acélipar válságba kerülésével a hengerelt termékek eladhatatlanná váltak, megkezdődött az Ózdi Kohászati Üzemek (OKÜ) leépülése. Miközben elsőként a szolgáltató egységek váltak le kft.-k formájában, 1990-ben megalakult az Ózdi Acélmű Részvénytársaság (ÓART) az OKÜ és két német cég részvételével. A miniacélművé átalakítandó ózdi üzem évi hatszázezer tonnás exportra szánt hengerhuzal és rúdacél előállításának terve nem sikerült. A részleges és labilis üzemeltetés az építőipari szektor fokozatos leépülése mellett a nyersvasgyártás megszűnését és a német tőke kivonását eredményezte 1991 májusában, ami mintegy 7800

¹³ BÉRES Csaba: Kiút a gazdaságilag fejletlen és depressziós térségek válságából egy befogadó, lokális, zöldgazdaság építésével. *Metszetek*, 2012/4.–2013/1. 1–30.

¹⁴ <http://dobosyphoto.blogspot.hu/search/label/Kohók> (Letöltve: 2017. 02. 10.)

munkavállalót (és családját) érintett. 1991 októberétől csak a rúd- és dróthengermű, valamint a közvetlen kiszolgáló részlegek működtek, majd egy évvel később az acélgyártás is leállt, később a nagyolvasztó mű és az acélmű is lebontásra került.¹⁵ A gyár újraindításának reménye még egy ideig tartotta magát, azonban a teljes vertikum esetében egyre inkább elképzelhetlenné vált. A privatizáció és a szerkezeti átalakulás sajátossága volt a „kárba vesztett fáradozásként” is emlegetett, dolgozók által összeadott pénzből létrehozott Ózdi Kossuth Kft. 1993-ban, amely állami támogatás és külföldi tőke hiányában még abban az évben tönkrement.¹⁶ A kohók bontására (1994–1996) végül az Ózdi Foglalkoztatási Kft. pályáztatásával került sor, szimbolikusan is lezárva egy korszakot a település és az ipari munkásság történetében.

Ezzel párhuzamosan a városi önkormányzat is egyre nehezebb helyzetbe került. A vállalkozói szféra és a lakosság jelentősen beszűkült adóbefizetésein túl a lecsökkent fizetőképes kereslet is kedvezőtlenül hatott. A rendszerváltást követő első öt évben pedig a más városokétól jóval elmaradó bevételek (állami támogatások, saját források) már alig tudták fedezni a kiadásokat.¹⁷

A lakónépesség száma Ózdon (1980–2011)

1980	1990	2001	2011
48 466	43 592	38 405	34 481

Forrás: Népszámlálás 1992. 6.; Népszámlálás 2001.

Az 1990. évi népszámlálás szerint Ózd népessége az előző, 1980. évi összeíráshoz képest 10%-ot meghaladó mértékben

¹⁵ VASS Tibor: *Az ózdi iparvasút története*. Közlekedési Múzeum, Budapest, 2001. 92.

¹⁶ VASS Tibor: *Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996*. Miskolc, 2003. 108–109.

¹⁷ KISPAK Károly: *Az önkormányzat gazdasági feladatai*. Borsodi Műszaki Gazdasági Élet, 1995/6–7. 173.

csökkent.¹⁸ Ehhez nagyban hozzájárult a kifelé irányuló migráció felgyorsulása, amely tendencia – igaz, kisebb mértékben – a század utolsó tíz évében is folytatódott.¹⁹ A migrációs veszteség részben az oktatás-képzéshez kötött: a már sokszor középiskolát is távolabbi városokban (Eger, Miskolc) végző fiatalok nem szívesen jönnek vissza még a régióba sem. Az aktív keresők száma 1990-ben még 17 836 fő (40,92%) volt, ezen belül fizikai dolgozó 12 837 fő (71,97%), szellemi foglalkozású pedig 4999 fő (28,03%). További bontásban: előbbi kategóriában 7299 fő az iparban-építőiparban (40,9%) tevékenykedett, s csupán 242 fő a mezőgazdaságban (13,6%), illetve 3560 fő egyéb ágazatokban (17,29%). Megjelent a „munkanélküli” kategória is, 662 fővel (1,52%). Az inaktívak száma 11 054 fő (25,36%), az eltartottaké 13 966 fő (32,04%) volt,²⁰ akik aránybeli növekedésére utal a folyamatosan csökkenő lakosságszám mellett, hogy az összeírás idején elvégezhető háztartásvizsgálat során a háztartásban élők esetében a 100 háztartásra jutó aktív keresők száma 133-ról 110-re esett vissza, ezzel párhuzamosan pedig 100 aktív keresőre 32 fővel több inaktív kereső, illetve eltartott jutott, mint egy évtizeddel korábban (1980. 118., 1990. 140.).²¹

Miközben a kohászat melletti másik húzóágazatnak számító bányászati szektor nyolc bányája is bezárt, a korábban 29 települést tömörítő ózdi kistérségben már 1980 és 1990 között is 15%-kal csökkent a munkahelyek száma. A munkanélküliségi ráta az 1993-as mélypont idején 30% fölé kúszott, a regisztrált

¹⁸ Az 1990. évi népszámlálás B.-A.-Z. megyei adatait tartalmazó, 1992-ben kiadott KSH-kiadvány eltérő létszámban adja meg a város lakónépességét a későbbi kiadványok visszatekintő adatsoraihoz képest. Tanulmányunkban az előbbit vettük alapul a továbbiakban megadott értékek számolásánál. 1990. évi népszámlálás 7. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992. 6.; 2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc. 145. Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_05_2011.pdf (Letöltve: 2017. 02. 10.)

¹⁹ Népszámlálás 2001. 4.1.2 Népszaporodás, 1970–2001. Forrás: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_2_0.html (Letöltve: 2017. 02. 10.)

²⁰ 1990. évi népszámlálás. I. m. 25., 458–459.

²¹ Uo. 54.

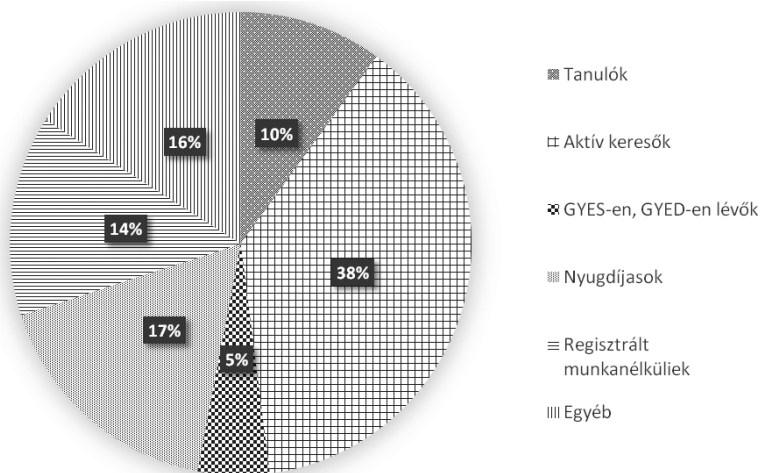
munkanélküliek száma megközelítette a 11 ezer főt,²² ám a valós munkanélküliségi létszám ezt több mint további ezer fővel haladta meg. A munkanélküliek aránya 1990 és 1995 között az országos átlagot meghaladó mértékben 1%-ról 14%-ra emelkedett, azonban ez a szám – a munkaképes korú népesség egészét nézve – az éppen átképzésben részt vevőkkel és tényleges munkahellyel nem rendelkező közfoglalkoztatottakkal – jóval magasabbnak tekinthető. Utóbbi csoportba tartozó „közhasznú munkavégzők” köre egy év alatt is jelentősen bővült: 1994 azonos időszakához képest (603 fő) 1995 utolsó hónapjáig több mint a duplájára emelkedett, és elérte az 1320 főt. Jelen korunk foglalkoztatási politikájában a közfoglalkoztatás kibővítése korántsem a munkába állás vagy az abba újra történő belépés átmenetének tekinthető, hanem főként az amúgy munkaerőhiánnyal küzdő keresletnek megfelelni nem képes, képzetlen és valós tudással, gyakorlattal nem rendelkező társadalmi csoportok számára nyújtható egyetlen kényszermegoldást jelenti.

Egy 1997-ben készült felmérés 15 év alatt közel 20 ezer státusz megszűnését követően – közhasznú munkákkal együtt – mindössze 17 ezer álláshelyet említ, a korábbi, a piacgazdaságra történő átállást megelőző időszak leépítései – különösen a szakképzett munkaerőre nézve – még nem jártak tömeges elbocsátásokkal, utóbbi folyamat azt követően gyorsult fel. A tanulmány külön kiemeli, hogy a kohászati vertikum azóta nosztalgiával említett 13-14 ezer dolgozójából, a jogutódnak nevezhető vállalatokban, a durva-, a finom-, valamint a rúd- és dróthengerműben alig háromezer dolgozó maradt. A munkanélküliségi ráta a térségben (Ózdon és húsz környező településen) 1997 közepén 23,4%-os volt,²³ ami összesen 6050 fő regisztr-

²² Egy évvel korábban, 1992 végéhez (7786 fő) képest ez 29%-os növekedést (10 974 fő) mutatott 1993 decemberében. BAJKA Gábor–KORMOS Imre–KUTAS János: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: MUNKÁCSY Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok*. Struktúr–Munkaügy Kiadó, h. n., 1997. 99.

²³ Ilyen magas arányszámot legközelebb 1999 februárjában mértek helyben.

1. diagram. A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása az ózdi kistérségben 1995. január 1-jén

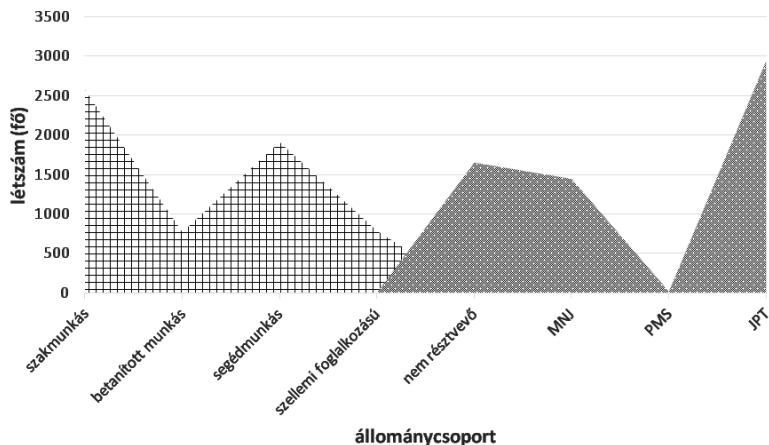
(Saját szerkesztés alapján)

Forrás: Bajka–Kormos–Kutas, 1997. 132.

rált munkanélkülit jelent.²⁴ A munkaügyi központ adatai ugyanakkor kritikával kezelendők, mivel három éven keresztül (1996–1998) a város és térsége lakosságát változatlanak tekintették. A regisztrációba vettek közé tartoztak mindazok, akik már nem tanulnak és még nem nyugdíjasok, munkát, állást vagy önálló foglalkozást keresnek, és egy adódó álláshely betöltésére rendelkezésre állnak. Tíz évvel később a kistérség a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről szóló 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat besorolása alapján még mindig a leghátrányosabb kistérségek közé tartozott, amelynek ötféle értékből (gazdasági, infrastrukturális, társadalmi, szociális, foglalkoztatási mutatócsoportok) képzett komplex mutatója (1,8) mélyen az összes kistérség komplex mutatójának 2,9-es átlaga alatt maradt.

²⁴ SZALAI Ákos: *Ózd, válságrégió aktív helyi válságkezeléssel*. Kézirat. Műnicio Bt., h. n., 1997. 3–4.

2. diagram. A regisztrált munkanélküliek összetétele iskolai végzettség és igénybe vett járulékok szerint Ózd térségében 1997 júliusában

(Saját szerkesztés alapján)

Forrás: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltsége

Az elemzésre már alkalmas adatokat szintén az 1997. évre vonatkozóan vizsgáltuk részletesebben. Ebből kiderül, hogy az életkor és az iskolai végzettség szerint a 20–34 év közöttiek (45,2%), illetve a szakmunkások körében (37,4%) volt a legmagasabb a regisztrált munkanélküliek aránya, amely arány mára sokkal inkább a kevésbé iskolázott és szakképzetlen csoportok irányába mozdul el. A szakképzettség háttérére utal, hogy az ózdi régió 1990. évi foglalkozásszerkezetén belül a kiemelt, 200-nál több főt foglalkoztató vállalkozások fizikai dolgozói körében 56%-a volt a középfokú végzettségűek aránya; közöttük legnagyobb számban (2105 fő) lakatosokat találunk.²⁵

A regisztrált munkanélküliek számára elérhető ellátórendszeren belül 48,6% részesült a 2000 májusáig létező jövedelem-pótló támogatásban (JPT), 23,9%-a munkanélküli járadékban

²⁵ BAJKA Gábor–KORMOS Imre–KUTAS János: I. m. 167.

(MNJ) és csupán 15-en az 1996-tól kivezetésre került pályakezdők munkanélküli segélyében (PMS). A fentiek háttérében részben törvényi változások álltak: az 1999. évi CXXII. törvény több paragrafusban is megváltoztatta az 1991. évi IV. törvényt a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

Ózd városát önállóan nézve, a következő esztendőben közel 14%-os volt a regisztrált munkanélküliek aránya az akkor 44 ezer fős településen, ennek közel kétharmada (2170 fő) azonban tartósan nem talált munkahelyet. Hasonló arányok voltak jellemzőek a szomszédos, nyolcezer fő alatti Putnokon. Az ózd-putnoki KSH-körzet 28 településén végzett 1998-as felmérés kimutatta, hogy az aprófalvas térség községeiben még rosszabb a helyzet: a kevesebb munkaképes korú személy között nagyobb arányú a (tartós) munkanélküliség.²⁶ Kiemelendő, hogy ez a felmérés is rámutatott a magasabb kvalifikációra, amely szerint Ózdon szakmunkás, középfokú és felsőfokú végzettséggel is nagyobb arányban rendelkeznek.

Az előzőekben vizsgált statisztikák kvantitatív összehasonlító elemzésekre is lehetőséget nyújtanak, amelyek egyrészt az egyes szocialista iparvárosok rendszerváltás utáni fejlődési útjai közötti hasonlóságokat és különbségeket tárják fel, másrészt a hazai terület- és városfejlődésben nyílt új korszakot is prezentálják. Utóbbi „újdonosságai” között említhető az ún. „depressziós térségek”²⁷ megjelenése, amelyek fő ismérvei, hogy gazdasági (általában strukturális okok miatt bekövetkező) recessziójuk során mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban jelentős mértékű hanyatlás figyelhető meg a helyi (térségi és települési) társadalom fokozatos leépülésével és átrétegződésével,

²⁶ BOGNÁR Mária–IMRE Anna–MEZEI István: Az oktatás és a képzés helye a területfejlesztésben. Mintaterület: az ózd-putnoki kistérség. *Tér és Társadalom*, 2001/3–4. 109.

²⁷ A meghatározást Papp József és Tóth József már 1991-ben használta, amikor az ország összesen 166 kistérségének (akkori elnevezéssel: városkörnyékének) adatait feldolgozva megállapították, hogy az ipar szempontjából négy megye – Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Komárom-Esztergom és Veszprém – helyzete volt különösen súlyos, azokon belül pedig különösképpen az egyoldalú gazdasági szerkezetű városok és körzetük, környékük vált a válság első és azonnali áldozatává. PAPP József–TÓTH József: Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1991/7–8. 791–792.

valamint – tőke és beruházási kedv hiányában – megújulni képtelen gazdasággal. Ózd (vagy Salgótarján) esetében a nehéziparra épülő egyoldalú gazdaság válságba kerülése az egykor nagy kiterjedésű ingázási övezetet átalakította munkanélküliségi gócponttá, amely a volt kohászváros szerepkörét hiányos vagy részleges középvárosi szerepkörre mérsékelte.

Molnár Balázs a nemzetközi szakirodalomból átvett és átalakított, különböző intézmények, vállalatok, technológiák, infrastruktúrák, társadalmi szerkezetek meglétét (vagy hiányát) kimutató helyi városi globalizációs mutató meghatározására törekedve négy dimenzió (gazdaság és szolgáltatások, városi kulturális, városi technológiai és városi társadalmi globalizáció) tizenhat indikátora mentén öt csoportba sorolta a magyarországi városokat. Ózd e felosztásban a negyedik, a globális gazdaságtól leszakadó tizezernél népesebb városok közé került. E települések közös jellemzői közé tartozik, hogy kedvezőtlen elérési viszonyokkal jellemezhetőek (Ózd esetében ez máig beruházástaszító erő), fejlődésben elmaradók, nem rendelkeznek jelentősebb nemzetközi foglalkoztatóval, munkanélküliségük, ezzel összefüggésben szociális juttatásaik magasak és tartósak, a tudásalapú és -intenzív ágazatok hiányosak, a hosszabb ideje működőképes cégek száma alacsony.²⁸ Nem véletlen ennek megfelelően, hogy az 1991–1992 környékén létrejött ipari depressziós térségek és a külső perifériák tipizálása során, a kulcsmutatószámait tekintve az ózdi esetében találkozunk – a *Területi statisztikai évkönyv* alapján – a legrosszabb adatokkal. Miközben az ipar és építőipar keresőinek aránya az összes aktív keresőhöz viszonyítva itt 62% volt 1990-ben, 1997-ig az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak csökkenése is itt volt a többi tizet negatív irányban meghaladó (134 fő) mértékű 8,2%-os elvándorlási veszteség mellett.²⁹ Az ipari depressziós térségek és a külső perifériák fejlettségi szintjét szemlélve az ózdi kistérség

²⁸ MOLNÁR Balázs: A magyarországi kis- és középvárosok globalizációs típusai. *Tér és Társadalom*, 2006/4. 76–77.

²⁹ BALLABÁS Gábor–VOLTÉ Edina: Egykori válságtérségeink fejlettségi-környezeti modellvizsgálatának alapjai. In: *III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*. CD-kiadvány. Budapest, 2006. 4. Forrás: <http://tgf.elte.hu/upload/cikkek/ballabas3.pdf> (Letöltve: 2017. 02. 10.)

1997-ben egy főre jutó személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem (mint egyfajta fejlettségi mutató) és a „közműolló” (mint egyfajta környezeti mutató) alapján a 123. helyen állt csupán, pozíciója pedig 2004-re tovább romlott (168-ból a 132. hely).³⁰

A depressziós térségek eltérő gazdasági szerkezetváltási menetét és válságkezelési útjait Germuska Pál Ózd és Tatabánya esetében vetette össze 2002-ben. Az ÓKÜ és a Borsodi Szénbányák, illetve a Tatabányai Szénbányák Vállalat nehézségei által sújtott települések együttes vizsgálata jól szemlélteti a befektetéseket távol tartó, így a város fejlődését gátló főbb problémákat. Végkövetkeztetései ezek részleges felismerését és az átmeneti válságkezelést emelik ki. A halogató országos és regionális politika, a korengedményes, illetve rokkantnyugdíjazás,³¹ a halmozódó segélyezési rendszer, a későbbi Ózdi Ipari Park területének megtisztítását, egyben a törzsgyár épületeinek bontását is végző, valódi (érdemi) munkát csak részben biztosítani képes Ózdi Foglalkoztatási Társaság 1992-es létrehozása, a sorozatos, de jelentős eredményt a munkaerőpiacon nem hozó átképzések, az elmaradt infrastruktúra-fejlesztés, a kohászati tevékenység megtartásához való ragaszkodás Ózdon „félbemaradt szerkezetváltást” eredményezett;³² egy sajátos „szópárbajjal” élve reindusztrializáció helyett dezindusztrializációt produkált a magyarországi posztindusztrializáció folyamatában.

³⁰ Uo. 8.

³¹ Már Almási Tamás ózdi sorozatának első darabjában (*Szorításban*) szóba került – az ÓKÜ hengerművi tartósorának tervezett megszüntetése miatt – 111 munkás korkedvezményes nyugdíjazása. A korábban nem tapasztalt, a biztosnak tűnő egzisztenciák bizonytalanságban tartását jól mutatja, hogy akkor még nem lehetett tudni, hogy – más megoldásként – sikerül-e az áthelyezésük, vagy el kell őket mind bocsátani. Végül a tartósor leállt. SCHUBER Gusztáv: A vaskorszak végén – Almási Tamás: *Szorításban* (1987). *Filmvilág*, 1988/5. 18–19.

³² GERMUSKA Pál: Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. In: KENDE Péter (szerk.): *Évkönyv X. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*, Budapest, 2002. 391–417.

„Meddő” – a szegénységi szintek megjelenése Almási Tamás filmjeiben³³

„Egy téma – kétfélekép(p)en” – fogalmazott Palotai János Benkő Imrének az Országos Széchényi Könyvtárban nyílt kiállítására kapcsán 2013-ban, kiemelve, hogy ugyanazokat a helyszíneket járta be a fotós, és ugyanazokat a filmrendező. „A gyáróriást egy borongós szürke alkonyatban láttam először. Félelmetesnek, titokzatosnak képzeltem a füstölgő vasszörnyet, a poros kohász-kolóniákon emberek botorkáltak – nyugtalan voltam, a látvány felzaklatott” – emlékezett vissza Benkő, akinek képein és Almási Tamás filmkockáin ez a félelmet keltő nyugtalanság párhuzamba állítható. A *Meddő* nemcsak az ipari „terméketlenségre” utal, kifejezi a mélyszegények (főként a romák) reménytelenségét is, így a film szociofotókhhoz hasonló jelentőségű társadalomtörténeti forrásnak tekinthető.³⁴

A középpontba emelt szegénység valójában összefüggéseiben tárul elénk a romák rendszerváltozás utáni helyzete kapcsán. Utóbbit igazolhatják a három időpontban (1971, 1993, 2003) is szervezett országos cigánykutatások, amelyek feltárt eredményei összehasonlíthatók a gazdasági-társadalmi változások tükrében. A döntő többségben magyar anyanyelvű (romungro) cigányság – a nem cigány környezetük által annak tekintett személyekként „definiált” – létszámát az első, Kemény István

³³ Az ózdi sorozat (1987–1998) darabjai: *Szorításban* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Vékás Péter, Balogh Gábor, Sas Tamás. Budapest Filmstúdió, 93 perc, 1987; *Az első száz év* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Béla Falvy Balázs, Bucsek Tibor, Jancsó Nyika. Budapest Filmstúdió, 69 perc, 1988–1992; *Lassítás* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Balogh Gábor, Béla Falvy Balázs, Bucsek Tibor, Mertz Loránd, Vékás Péter. Budapest Filmstúdió, 62 perc, 1988–1992; *Miénk a gyár I-II.* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Jancsó Nyika, Bucsek Tibor, Almási Tamás, Mertz Loránd, Felvégi Andrea, Ispánovits Gyula. Budapest Filmstúdió, 62 + 64 perc, 1988–1993; *Acélkapocs* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Almási Tamás, Felvégi Andrea. Budapest Filmstúdió, 65 perc, 1994; *Petrenkő* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Rácz Albert, Almási Tamás. Budapest Filmstúdió, 48 perc, 1995; *Meddő* – rendező: Almási Tamás, operatőr: Rácz Albert. Budapest Filmstúdió, 73 perc, 1994–1995.

³⁴ PALOTAI János: Egy téma – kétféle kép(p)en – Ózd dokumentumfilmen és képeken. *Filmkultúra Plánok*, 2014. Forrás: http://www.filmkultura.hu/archiv/planok/cikk_reszletek.php?cikkazon=1598 (Letöltve: 2017. 02. 11.)

(1925–2008) nevéhez köthető reprezentatív felmérés (egyben szegénységvizsgálat) 320 ezerre becsülte, amely szám ezt követően emelkedni kezdett. 1971-ben³⁵ csaknem teljes foglalkoztatásra utalt, hogy az aktív keresők aránya a munkaképes korú roma férfiak körében szinte megegyező a nem romákéval (85,2, illetve 87,7%). Az 1980-as években, valamint a rendszerváltás idején viszont ellentétes irányú folyamat játszódott le. A nyolcvanas évek közepétől kezdve a cigányok nagy része kiszorult a munkaerőpiacról. 1993 végén 15–59 éves férfi népességben a foglalkoztatottak aránya országosan 64% volt, ellenben a cigányoknál már csak 28,6%.³⁶ Az 1990-es évek végére a hazai társadalom legalább egynegyede reménytelen helyzetbe süllyedt. Az 1992. és 1993. évre vonatkozóan Andorka Rudolf és Spéder Zsolt a relatív hátrányos jövedelmi helyzettel definiált magyarországi szegénységen belül három, az egy fogyasztási egységre eső átlagjövedelem 40, 50, és 60%-a alatt élőket tartalmazó szegénységküszöb-értéket³⁷ felállítva jutottak arra az eredményre, hogy tartósan szegények a vizsgált években a szegények több mint felét tették ki.³⁸

Észak-Borsod, azon belül Ózd és környéke kapcsán az egy-mással összeadódó, halmozott hátrányok között szerepelnek azok a tényezők, amelyek a „fő vesztesek” közé sorolták a legnagyobb magyarországi etnikumot: a nehézipari üzemekben és bányákban integrálódó romák a nagymértékű leépítések első áldozataivá váltak, mintegy 60%-uk 1993-ban is a kevesebb

³⁵ A felmérések (1971, 1993) alapegységét a háztartás, illetőleg az egy lakásban lakók közössége jelentette, míg a reprezentatív alapú vizsgálat a cigány népesség 2%-át érintette. JANKY Béla: A cigány családok jövedelmi helyzete. In: KOLOSI Tamás–TÓTH István György–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 2004. 401.

³⁶ KEMÉNY István–HAVAS Gábor: Cigánynak lenni. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. TÁRKI–Századvég, Budapest, 1996. 363.

³⁷ E kritériumrendszer alapján 1993-ban a népesség 6%-a élt az átlagos fogyasztási egységre eső jövedelem 40%-a („reménytelenül szegények”), 10,5%-a az 50%-os („szegények”), 18,2%-a pedig a 60%-os küszöb alatt (szegénységgel veszélyeztetettek). ANDORKA Rudolf–SPÉDER Zsolt: Szegénység a 90-es évek elején. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. TÁRKI–Századvég, Budapest, 1994. 76.

³⁸ ANDORKA Rudolf–SPÉDER Zsolt: I. m. 85.

munkalehetőséget biztosító falvakban élt, iskolai végzettségük alacsonynak mondható, a piacgazdaságra való áttérés közepette szélesedő munkanélküliség pedig nagyfokú előítéletességgel (diszkriminációval) is sújtotta őket.³⁹

Habár a roma etnikumhoz tartozás – Ferge Zsuzsa szavaival – különösen fontos „szegénységi kockázat”, hangsúlyozandó, hogy „a szegénység, még a legsúlyosabb szegénység is, csak részben cigánykérdés”.⁴⁰ A szegénységi szintek meghatározására és prezentálására a szakirodalom széles körű információkat nyújt. Ezek felhasználása egyfajta szakmai háttérrel biztosíthat a dokumentumfilmek által bemutatott látványnak, keretet biztosít forrásértékének, alapként szolgál kommentár nélküli megértéséhez, egyes helyszínek és szereplők sorsának több szempontú értelmezéséhez, voltaképpen társadalomtörténeti elemzéséhez. A fogalmi keretek közül a két legalapvetőbb, az abszolút és a relatív szegénység magyarázata nyújthat kiindulópontot. Előbbi a minimális szükségleti szint (létférfizetés) alatt élők arányát fejezi ki, amely 1990 és 2001 között háromszorosára nőtt, utóbbi az átlagjövedelem fele alatt élők arányára utal, amely 1990 és 2001 között másfélszeresére nőtt. Ferge fogalmi kategóriáit négy szintben határozhatjuk meg: 1. A *nyomorban élők*: idetartoztak a hajléktalanok, romatelepek, szegregátumok nem csak roma lakói, tartósan álláskereső háztartásfős családok (arányuk kb. 5%); 2. A *lecsúszással fenyegetett szűkölködők*: idesorolták a rossz helyzetű falvakban, depressziós térségekben élő segéd- és betanított munkásokat, a szakképzetlen állami alkalmazottakat, a kis eladósodott kényszervállalkozókat, a volt mezőgazdasági munkásokat, az 1-2 holdon gazdálkodó, vagy föld nélkül maradt volt szövetkezeti tagokat, az egyedül élő, idős nyugdíjasokat és a rendszertelen jövedelmű sokgyermekes családokat (arányuk kb. 15%); 3. A *jövő nélküli (stagnáló) szűkölködők*: ebben a kategóriában találjuk a közepes vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelke-

³⁹ DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 286–287.

⁴⁰ FERGE Zsuzsa: A magyarországi szegénységről. *Info-Társadalomtudomány*, 2001/54. 22.

zőket, a 45 éven felüli alacsony iskolai végzettségűeket, vagy a fogyatékkal élők nagy részét (arányuk szintén kb. 15%); 4. *Az átmenetileg szegények*: azok, akiknek van reményük arra, hogy a gyes vagy a gyed lejártá után visszatérjenek a munkába; illetve azok, akiknek van valamilyen képzettségük, hogy munkába álljanak (arányuk kb. 5-10%).⁴¹

A szegénységi szintek lokális vizsgálata a fenti csoportbesorolással jól elemezhető Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, miközben lényeges fokmérő a szegénységben élők száma, a szegénység intenzitása, a szegénység mértékének nagysága, vagyis hogy az abban élők jövedelme mennyire marad el a szegénységi küszöbtől.⁴² Ilyen közeget jelentenek a szegregátumok, amelyek száma kistérségi szinten (is) igen magas. A 2008-as adatok szerint Ózdon ezek száma 16 volt, lélekszámuk olykor igen jelentős: a médiából is ismertté vált Hétes-telepet (valamint Akácos utat, Hétes-völgyet, Csontalma utcát, Istenmező utcát és a Mekksey István utat) is magában foglaló körzet 638 lakosa⁴³ lényegében több, mint az Ózdhoz közeli, amúgy szintén roma többségűvé váló Sajónémeti teljes lakossága, vagy – szintén a folyó mentén fekvő – Sajópüspöki és Sajómercse községek együttes népessége. A jelenség a folyamatosan összeérő szegregátumok révén szociális gettó kialakulásához vezethet, természetesen a roma etnikum aránybeli többségével. A gettósodó térségeket Virág Tünde új szegregációs formának nevezi, amelyek szociális váltsága specifikussá vált olyan jelenségekkel, mint a generációkon átívelő tartós munkanélküliség, a rendszertelen jövedelem, a

⁴¹ Uo. 24–26.

⁴² Siposné Nádori Eszter az ezredfordulót követően három alkalommal is vizsgálta a szegénységet szignifikánsan befolyásoló tényezőket Észak-Magyarországon (2001, 2004, 2007). SIPOSNÉ NÁDORI Eszter: *Elszegényedés Észak-Magyarországon. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2009/2. 68–88. Forrás: <http://gtk.uni-miskolc.hu/files/277> (Letöltve: 2017. 02. 10.)

⁴³ *Kistérségi Gyerekesély Stratégia – Ózdi kistérség*. Kézirat. N & S Tanácsadó Kft., Budapest, 2014. 39. Forrás: http://www.gyerekeselyozd.hu/wp-content/uploads/2012/12/OZD_gyerekesely-strategia_2014_vegleges.pdf (Letöltve: 2017. 02. 10.)

perspektivikus és felelősségteljes gondolkodás hiánya, illetve a szociális járadékoktól való függés.⁴⁴

A fogalmi megközelítések sorában végül megemlíthető a depriváció és az etnicitás kapcsolata, amely része lehet egy többdimenziós szegénységmegközelítésnek, figyelembe véve az oktatási, munkaerő-piaci, lakhatási, jövedelmi dimenziókat is. Mindezeknek a filmvászonon történő megjelenítése tovább növeli a dokumentumfilm forrásértékét, illetve annak felhasználhatóságát. A probléma kapcsán Koós Bálint a társadalmi kirekesztődés súlyára hívja fel a figyelmet az alábbi gondolatokkal: „Amennyiben a szükséges erőforrások és feltételek nem állnak rendelkezésre, a deprivált csoport tagjai képtelenek az adott társadalomban elfogadott (s esetenként elvárt) életmódot folytatni, nem képesek bekapcsolódni a különböző társadalmi tevékenységekbe. A deprivált csoport tagjai ezzel ténylegesen kirekesztődnek olyan fontos alrendszeréből, mint az oktatás vagy éppen a munkavállalás.”⁴⁵ Almási Tamás 1994–1995-ben, az ózdi sorozat hetedik részében a mélyszegénység, a nélkülözés és a depriváció különböző formáit jeleníti meg, holott korántsem ez volt az elsődleges szándéka. Allen és Gomery – korábban bemutatott – öt szempontja közül a negyedik rá is nyomta a bélyegét filmjére. A helyi hatalom képviselőinek nyomására két évig nem szívesen fogadták Ózdon.⁴⁶

A rendező elsősorban a rendszerváltozás említett fő veszteségeire, a kisemmizettekre, a romákra fókuszál, azonban „nem azok egzisztenciális nyomorúságáról beszél elsősorban. Az embert látja meg az embertelenségben, [...] A szegények mellé áll”.⁴⁷ A kiragadott jelenetek (a helyszínek pontos megadásával) a kialakult társadalmi viszonyok kordokumentumai, amelyeket a hatalom viszonyulása és a lecsúszott rétegek szemszögéből vizsgálunk:

⁴⁴ VIRÁG Tünde: *Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 108.

⁴⁵ Koós Bálint: A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 2015/1. 57.

⁴⁶ VÖRÖS Adél: I. m.

⁴⁷ Uo.

1. Akácós út: M. Dezső (37 éves, Hétes-telepi lakos, 8 gyermekes családfő) azoknak a romáknak az egyike, akik a törzsgár területéről hordják illegálisan a vasat. A vele szemben fellépő, őt intézkedés alá vonó N. Sándor parancsnokhelyettes (fegyveres őrség), a biztonsági szolgálat részéről ugyan utasítja a vashulladék visszadobására, azonban ez a fajta rendfenntartás szinte reménytelen.

2–3. kép. Filmkockákon: Vashulladékot gyűjtő romák

Forrás: Almási Tamás (rend.): *Meddő*. Budapest Filmstúdió, 1994–1995.

2. Sárli-telep (ma rekultivált, kereskedelmi célra átalakított terület), Sajóvárkony-Bánszállás: itt jelennek meg a meddő⁴⁸ (jelentése: vassal ötvöződő szennyezőanyag) területéről pusztá kézzel a fémeket, fémhulladékot kikaparó, családokban dolgozó

⁴⁸ Angol fordításban: „barren”, amely kifejezés jelentése: ’sivár, terméketlen’. A film említésre kerül a Dél-Kaliforniai Egyetem Division of Cinema and Media Studies egységének tanszékvezetője, Imre Anikó által szerkesztett, huszonöt tanulmányt tartalmazó kötetben is, amelynek a magyar ipar hanyatlásának dokumentálásáról szóló fejezete a holdbéli sivár tájban keményen dolgozó, illetve télvíz idején kilakoltatott romák sorsa kapcsán fejezi ki együttérzését, feltéve a kérdést: vajon akad-e olyan „köszívű” ember, aki a rendőrség kemény fellépése, a hatóság embereinek ridegsége, illetve az emberség teljes hiánya közepette nem szolidáris a bemutatott családokkal. Az írás a rendezővel 2010 márciusában készült interjút is felhasználta. IMRE ANIKÓ (ed.): *A Companion to Eastern European Cinemas* Wiley-Blackwell, Hoboken, 2012.

cigányok, akiknek ez szinte egyedüli megélhetési lehetőségük. A feltűnő Ladics (valószínűbb, hogy Radics) család prezentálja a naphosszat guberáló, kisgyermekes családokat (köztük kábelvágó, réztekercsgyűjtő gyerekeket, befagyott szilíciumot és mangánt gyűjtő terhes nőket, nyugdíjasokat, képzett, elbocsátott segédmunkásokat, sín- és gépbontókat), akik életveszélyes és embertelen körülmények között gyűjtögetnek, egy-egy területet napi húsz-harminc alkalommal is bejárva. Előbbi területen S. Sándor parancsnok (fegyveres őrség), a biztonsági szolgálat vezetője intézkedik (eredménytelenül), míg a sajóvárkonybánszállási részben (Csontos) Szajkó József fizeti ki „munkásait” készpénzzel. A – saját bevallása szerint – korábban állatokkal foglalkozó vállalkozó vas- és fémhulladék felvásárlása révén, a Salakfeldolgozó mű bérelt területéről 3 Ft/kg áron vette át a bánszállási romáktól a leadott „árut”. Gazdagsága később legalább annyira beszédtema volt a városban, mint családjának fényűző életmódja.

A meddőhányók végül a német tulajdonú Aicher Beton Kft.-hez kerültek, a változást pedig a romák is megéreztek; ahogy az *Amaro Drom* című roma lap helyszíni riportja fogalmazott, az 1990-es évek közepén „az ötéves gyerektől az aggastyánig mindenki lapáttal, csákánnyal közlekedett errefelé”. A cikk idézi továbbá az egyik helybelit: „Öt éve még én is béreltem egy területet, tíz-tizenöt cigány család dolgozott nekem, egy nap alatt akár 15 ezer forintot is meg tudtak keresni – idézi fel a múltat Varga György.”⁴⁹

3. Lehel vezér út (Béke-telep): A Balogh család kilakoltatása, S. László polgármester megszólalása, a jelentős erővel megjelenő és fellépő rendőrség, az önkormányzati osztályvezetők intézkedései a „hírhedt” „CS 1” és „CS 2” félkomfortos, 96 lakásos épületei illegális lakóinak kilakoltatása, majd a tönkretett épületek lerombolása. Mindezt a dokumentumfilm látványosan, a hatalom és a társadalom alján élők szembenállását kiemelve mutatja be.

⁴⁹ *Amaro Drom* 2006.

Az ún. csökkentett komfortfokozatú CS lakások építése az 1960-as évek elejétől kezdődött, amikor egy állam által támogatott, előkészítetlen program a cigánytelepek felszámolását célozta meg. 1961-ben az MSZMP Politikai Bizottsága a kérdés megoldását az (erőltetett) asszimilációban látta, amelynek eredményeképpen tíz év alatt (1965–1975) 13 ezer család költözött új építésű vagy megfelelő lakásba.⁵⁰ A rendszerint egy tömbbe épített lakások a megcélzott asszimiláció helyett azonban a szegregáció újratermelődéséhez vezettek. A falusi (paraszt)házak mellett városi épületeket, lakásokat emeltek, ami sokszor a helyiek tiltakozását váltotta ki. Miközben a szegregáló határ már a rendszerváltozás előtt is erősödött, 1990 után teljesedett ki igazán. A CS házaspár mellett egyes helyeken szegregált családi házaspár utca, „szocpolos telep”, majd fokozatosan szociális gettó formálódott. Az Encsi járásban, Miskolctól 37 kilométerre északkeletre fekvő Forrón tizenöt év (1987–2002) elég volt, hogy hasonló folyamatok, illetve az általános iskolai tanulók társadalmi-etnikai összetétele alapján településen belüli szegregáció helyett szegregált településről beszéljünk.⁵¹

Ózd esetében a „CS”-nek nevezett emeletes, gangos, több-lakásos épületek eredeti lakói nem a később környezetüket és otthonukat lelakó romák voltak, ezek elnevezése megtévesztő lehet. A szisztematikus rombolás sem itt kezdődött meg elsőként: Ózd-Ladányvölgy erdei környezetében fekvő, 1985-ben felújított hatvan, komfort nélküli bányászlakása rövid idő alatt ment tönkre a lakosságcsereket követően. Ennek történeti háttere, hogy az 1990-es évek első felében kerültek önkormányzati tulajdonba a korábbi bányász- és kohászlakások, amelyekkel együtt az ózdi bérlakások száma 1993-ban elérte a 2600-at.⁵² A *Meddő* filmkockái a „CS” lakások döbbenetes külső és belső viszonyairól tanúskodnak: szeméthegyek között rohangáló kóbor kutyák, lakásban csótányok, ellopott berendezések, el-

⁵⁰ CZEIZEL Endre: A magyarság genetikája: A cigányság. *Comitatus*, 2007/1–2. 110.

⁵¹ VIRÁG Tünde: I. m. 85., 87.

⁵² KOVÁCS István: Házak százait lopták el Ózdon. Nyomor a kövön. *hvg.hu*, 2011. november 5. Forrás: http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas (Letöltve: 2017. 02. 11.)

4–5. kép. Az egyik „CS” épület és hétesi gyerekek

Forrás: Almási Tamás (rend.): *Meddő*. Budapest Filmstúdió, 1994–1995.

tüzelt parketta, bontásnak indult tetőszerkezet, ahol kisgyermekes családok éltek mindennapjaikat. A film e részének egyik központi kérdése az illegális lakásfoglalás okozta helyzet rendezése, a heves indulatokat kiváltó önkormányzati kilakoltatási rendelet. A télen végrehajtott, a rendőrség segítségét is igénybe vevő végrehajtás sok szereplőt felvonultat: a polgármester egyedüli lehetséges megoldásról beszél, a feltűnő Balogh család – másokkal együtt – láthatóan nem érti az okokat, további soruk, gyermekeik intézetbe kerülésétől való félelmük és kétségbeesésük érzéki ábrázolása az ózdi sorozat aktuális epizódjának leghatásosabb jelenetsora. Később az épületeket lerobbantották, ma játszótér van a helyükön.

4. Sajónémeti: az Ózdtól 12 kilométerre fekvő község a Balogh család következő állomása a „CS”-ből történő távozásuk után. A községben az 1993. évi (Kertesi-féle) felmérés 362 romát írt össze.⁵³ Az összedőlt kéményű, komfort (víz és gáz) nélküli, rossz állapotban lévő ház csupán rövid ideig a család otthona. A következő jelenetben a helyi boltos már azt közli, hogy a család amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan is távozott. Nem véletlenül. A filmben a háza kapujának takarásában megbújó polgármester, K. József egyértelműen közli: az ózdi romák helyzetének a megoldása az ózdi önkormányzat feladata. A fenti család ezt

⁵³ Kutatás az ózdi régió cigány népessége körében. Kézirat. Delphoi Consulting, h. n., 1999. 73.

követően végleg eltűnik a szemünk elől, sorsuk további alakulását nem ismerjük.

A kilakoltatottak sajátos „menekülési útvonalát” szemlélteti ez a jelenetsor: az Ózd környéki falvak alacsony értékű, mára leromlott állagú ingatlanjaiba a későbbiek folyamán is érkeztek idegen, főként roma családok (például Domaháza), amely tovább rontott a helyi társadalom összetételén, és sokszor a kisebbséghez tartozó „öshonos” és az újonnan érkezettek között vezetett konfliktusokhoz. Sajónémeti az MTA Regionális Kutató Központja által számított, a szegénység mértékét jelző 2001-es, 2005-ös és 2006-os adatokat felhasznált típusképző mutató alapján a szegénységi kockázat szerinti legmagasabb (10-es) fokú öt település közé sorolható közel 60%-os roma etnikummal.⁵⁴

5. Hétes-telep: az eredetileg ipari környezetű lakótelep (1905 és 1912 között 21 számozott komfort nélküli ház épült itt), mára (2011-ben közel 400 – sokszor szintén jogcím nélküli – lakóval) 100%-ban roma szegregátummá vált. Az utolsó nem roma származású személy 2009-ben bűncselekmény áldozata lett. A befejező rész a szegénység legmélyebb szintjét illusztrálja a mezítlábas kisgyermekkel, az embertelen körülményekkel, a leromlott állagú házakkal, a környék kóbor állatainak befogását rögzítő, az emberi nyugalmat megzavaró képekkel. A helyszín később a romák sorsát bemutató tereppé változott: „Ózd, a katasztrófa sújtotta terület egyszerre szolgált modelljeként a nehézipar úgynevezett fellegvárait, a nagyipari munkásságot, és ezen belül a romákat ért csapásnak, a Hétes-telep azóta is kitüntetett szociofilm-terep” (további alkotások: Czabán György–Pálos György: *Tiszta fekete*, 1996; Bódis Kriszta: *Ózd, Hétes-telep 6/A*, 2000; Bódis Kriszta: *Isten adóssága*, 2001).⁵⁵ A legújabb revitalizációs tervek egy élhető szociális telep kialakítását tűzték ki célként. Mátyus Orsolya építész diplomamunká-

⁵⁴ További 10-es szegénységi kockázatú települések: Arló, Domaháza, Farkaslyuk és Kelemér. *Kistérségi Gyerekesély Stratégia*. I. m. 24–26.

⁵⁵ BORI Erzsébet: Cigányutak – Roma dokumentumfilmek. *Filmvilág*, 2005/6. 4–6. Forrás: http://filmvilag.hu/cikk.php?cikk_id=8270 (Letöltve: 2017. 02. 11.)

6. kép. Lakóház és közösségi tér a Hétes-telep revitalizációjának terveiben

Forrás: <http://epiteszforum.hu/galeria/otthon-szemelyre-szabva-az-ozdi-hetes-revitalizacioja/183541> (Letöltve: 2017. február 11.)

jának alapstratégiáját a romák munkanélkülisége és a többségi társadalomtól való leszakadása alapján alakította ki, amikor az alábbi öt koncepciót helyezte középpontba: összeköttetés a várossal, a lakók aktív részvétele (építkezés), közös kültéri területek és közös udvarok, átmeneti zónák létesítése (tornác), közösségi ház létrehozása.⁵⁶

A hatalmi szereplők Almási Tamás filmjeiben

A hatalmi szférát a kormányzat, a város és a gyár vezetése és a különféle (magyar és külföldi) hatalmi érdekcsoportok jelenítik meg Almási filmjeiben, azonban a hétköznapi ember számá-

⁵⁶ MÁTYUS Orsolya: Otthon személyre szabva – az ózdi Hétes revitalizációja. *epiteszforum.hu*, 2015. *Forrás:* <http://epiteszforum.hu/otthon-szemelyre-szabva-az-ozdi-hetes-revitalizacioja> (Letöltve: 2017. 02. 11.)

ra helyben más „hatalmi szereplők” is feltűnnek, legyen az a létfenntartásukat biztosító vállalkozó (Csontos Szajkó József), vagy a helyi önkormányzat embere (a kilakoltatást bemutató jelenetben). Bár valamennyi esetben (akár elbocsátott munkásokról, akár kifejezetten a romákról van szó) jól megragadható a kiszolgáltatottság érzése, a hatalmi szintek mégis különválasztandók.

A sorozat korai epizódjaiban a szocializmus abszurditásának számos pillanatképe elevenedik meg: a május 1-jén vígan nótázó Pethes András vezérigazgatót (egyben pb-titkárt) röviddel azt követően – minden átmenet nélkül – nyugdíjba küldték a gazdasági és a műszaki helyettesével együtt. A háttérben zajló eseményekről egymásnak ellentmondó információk találhatók: egy helyi vezetők által felkért svájci vagyoneértékelő a Willy Korf által az ÖKÜ 60%-áért felajánlott összeg többszörösére taksálta a vállalat értékét, végül mégis a németek jártak jól, annak ellenére, hogy a részvényesek rendelkezésére álló – hitelkeretből biztosított (!) – 30 millió német márka csak a legszükségesebb termelőberendezések megvételére volt elegendő. A vezetők felmentése ügyében szintén vitatott az új (és egyben utolsó előtti) vezérigazgató, dr. Lotz Ernő szerepe, esetleges „aknamunkája”. A helyzet alakulását aggodalommal figyelték Miskolcon is, ám végül nem a megyeközpont kapott halálos döfést: „Beszélik, Miskolcon erős volt a pártlobbi a Németh-kormány idején, ezért, hogy kikerüljenek az acélipar külföld által is szorgalmazott karcsúsításából, Ózdra mondták ki a halálos ítéletet. A megoldás lényege az volt, hogy privatizálták az üzem modernebb egységeit a német Willy Korf által vezetett konzorciumnak, amely vállalkozás azokat annak rendje és módja szerint csődbe vitte.”⁵⁷ Hasonló módon, 1991 májusának végén, tetemes veszteséget és adósságot maga után hagyva, kivonult az ÓART-ból a Metallgesellschaft, részvényeit pedig az Állami Fejlesztési Intézet (ÁFI) vette át.

A kialakult helyzetben a város és a rendszerváltás igazi vesztesei sodródnak a hatalmi döntések árhullámával. Az ózdi soro-

⁵⁷ Kovács István: Diósgyőr: egy dollár volt a vételár. *Magyar Nemzet*, 2000. június 17.

zat 1988 és 1992 között rögzített harmadik részében (*Lassítás*) – ahogy Vörös Adél fogalmaz – már egyértelmű, hogy „az agnizáló hatalom tényleg nem tud mit kezdeni az egykori élüzemmel, hagyja, hogy ebek harmincadjára jusson. Új érdekcsoportok szedik az üzemet darabjaira, természetesen mindegyik fél a dolgozók érdekeire hivatkozva kezdi áldatlan tevékenységét. Végezetül a több éve veszteséges vállalatokat összevonják. Jellegzetes, tragikomikus epizódja a filmnek a vezető-huzavona, melynek végén nem egy igazgatót neveznek ki, hanem hárman is jóllakhatnak a még lélegző gyár testéből – egy utolsó vacsora erejéig. A film végén már így beszél Lotz: »Változik a világ« – ő ekkorra az Ózdi Acélmű Rt. [ÓART] vezérigazgatója.”⁵⁸ Szerepével kapcsolatos véleményét Almási nem rejti véka alá: „a Szorításban [a sorozat első része 1987-ből] még a friss vér, az új erő, a Lassításban egyértelműen kerékkötője a fejlődésnek”.⁵⁹

Lotz személyiségének megjelenítését leginkább Petrenkó Jánoséval érdemes összehasonlítani. A *szocialista racionalis vezető* dr. Lotz Ernő eredeti foglalkozása betanított gépmunkás volt, majd gépészmérnöki, illetve gazdasági mérnöki végzettséget szerzett (BME, NME). Országgyűlési képviselő, az ÓKÜ vezérigazgatója (1987–1991), idegen „nyelveket beszélő, választékosan fogalmazó, higgadtan beszélő, dörzsöltnek tűnő szakértelmiségi, a késő Kádár-kor elitjének jellegzetes képviselője” volt, aki gyanús és különös módon, a befektetők számára különösen előnyös feltételekkel privatizálta az ÓKÜ legjobb állapotban lévő egységeit a német acélipari vállalkozásnak, az 1983-ban egyszer már csődbe ment Korf KG-nek.⁶⁰ Lotz rövid ideig a német többségű vegyesvállalat elnök-vezérigazgatói posztját is elfoglalva lényegében „két széken” ült. Eörsi János az akkor hetilapként működő *Beszélő* hasábjain – némileg paradox módon – neki tulajdonítja az öngazgató, de valójában nem tu-

⁵⁸ VÖRÖS Adél: I. m.

⁵⁹ DÁRDAI Zsuzsa: Beszélgetés Almási Tamással. Az ózdi dosszié. *Filmvilág*, 1993/4. 17–18.

⁶⁰ STÓHR Lóránt: Üzlet a kirakatban. Üzletemberek a rendszerváltás utáni magyar dokumentumfilmekben. *Apertúra*, 2015/1. (Ősz). Forrás: <http://uj.apertura.hu/2015/osz/stohr-uzlet-a-kirakatban-uzletemberek-a-rendszervaltas-utani-magyar-dokumentumfilmekben/#to-19> (Letöltve: 2017. 02. 12.)

lajdonos munkás kft. gondolatát.⁶¹ A ténylegesen inkább középvezetők által irányított Finomhengermű Munkás Kft. végül 1991 nyarán meg is kezdte működését. A mintegy félezer dolgozó által összeadott összeg az induló vagyon 52%-át jelentette, amely – az ÓKÜ felszámolását követően – 100%-osra bővült.⁶²

7–8. kép. Dr. Lotz Ernő és Petrenkó János

Forrás: Nemzeti Audiovizuális Archívum.⁶³

Vele szembe helyezhető a *kapitalista vállalkozó és érzelmi hatást kiváltani képes vezető*, Petrenkó János, aki diploma nélkül, szakmunkásként, tehetsége és esze révén küzdötte fel magát sikeres vállalkozóvá a Kádár-rendszerben, s vált a rendszerváltás időszakában a csőd szélén álló ÓKÜ legrosszabb állapotban levő gyáregységének „megmentőjévé”. Nyolcgyermekes bányászalási bányászcsalád gyermekeként született, elektrolakatos végzettséggel került az ÓKÜ Durvahengermű karbantartási részlegéhez, majd fél év után a terkerceslőműhelybe. Szakmunkás és feltaláló, az Izzó Acél zenekar egyik alapítója, huszonöt évig

⁶¹ EÖRSI János: Ózd, a csodák csodája. *Beszélő*, 1991/3. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ozd-a-csodak-csodaja> (Letöltve: 2017. 02. 12.)

⁶² VASS Tibor: *Az ózdi iparvasút története*. I. m. 93. Az ÓKÜ felszámolásának egyik záróakkordja végül az ÓART vagyonának kivásárlása után létrejött Ózdi Acélművek Kft. (ÓAM) volt, amelyet az ÁPV Rt. 1997-ben privatizált a német Max Aicher GmbH-nak. Utóbbi lett a tulajdonosa a 2005 végén megszűnt, később ugyancsak felszámolás során elkelte Finomhengermű Munkás Kft.-nek is 2007-ben.

⁶³ Forrás: http://nava.hu/id/01053_1990/ (Letöltve: 2017. 02. 12.)

másodállásban karosszérialakatos kisipart is üzött, végül önálló lett. Több gépet tervezett, saját bevallása szerint 187 újítása volt. 1990-től országgyűlési képviselő (MSZP) lett. 1989 végétől lizingelte az ÓKÜ-től a durvahengerművet, létrehozva a PEKO Acélipari Műveket (1990–1994) az induláskor 564 dolgozóval. A cég első negyedéves jelentése már 680 fős állományt említ 13 000 forintos átlagkeresettel, 25 millió forintos nyereséggel, ám végül – riválisai által ellehetetlenítve – kudarcot vallott.

Stílusára jellemző volt a mentalitásváltás, a „célirányos és nyereségcentrikus vezetési módszer”, amely magában foglalta a megszokott munkamorál felülvizsgálatát, a teljesítménybér helyetti minőségi bér gondolatát, a dolgozóknak járó béremelést, és szociális juttatásként a cég saját vegyesiparcikk-boltjában (PEKO Üzletház) valutáért kapható termékek vásárlási lehetőségét forintért, esetleg hitelben, illetve a cég vezetőinek személyi használatra nyugati típusú gépkocsik adását. Új szellemiségét jól érzékelteti a vele készült 1990. évi interjú részlete: „Nem kellett volna ez a negyven év. Egy szabad szellemben gondolkodó társadalomban hamarabb kinőttek volna ezek a vezetők. [...] Csak azok az emberek tudtak felnőni, akik kicsiben elkezdték akkor, amikor itt egy kisiparos még kapitalista volt. [...] Aki első számú vezető, vezérigazgató, annak a gazdasági részt a műszaki résszel párhuzamba kell állítani. Látnia kell előre, hogy az a termék, amit gyárt, egyáltalán szükséges-e a piacon, meg fogják-e venni.”⁶⁴

„Nem én vesztettem, hanem Ózd. A hatvanszázalékos tulajdonkivétel a város tragédiája” – nyilatkozott keserűen a nemzetközi ismertségű Petrenkó, akinek a neve a hiúság és közösségi érdek fogalmaival kapcsolódott össze. Kezdeményezése az USA-ban is elismerést kapott, az egyik neves lap pedig ezt írta róla: „Magyarországon azonban, ahol az önerejéből lett ember ritka, a tőkét-hitelt részvénné alakító felvásárlás ismeretlen, a készpénz kevés, jelentős hitel pedig gyakorlatilag nem létezik – ez kifejezetten szenzáció.”⁶⁵ A sorozatban külön részt kiérdemlő

⁶⁴ FELVÉGI Andrea–GERL Zsolt: *A Pekó (Petrenkó János)*. Ózd, 1990. 53., 55.

⁶⁵ Stuart AUERBACH: In Hungary, Capitalist Shows Way With a Deal. *The Washington Post*, 1989. december 19.

vállalkozót az 1994-ben készült film végén már csődbe jutva, kiürített lakásában látjuk. Az érvek-ellenérvek, az idevezető út és az okok keresése a közembereket is foglalkoztatta, ám a filmben megszólaló egyik dolgozó véleményét tekinthetjük – amit maga Petrenkó is hasonlóképpen fogalmaz meg, igaz más szövegkontextusban – a leginkább helytállóan: „Itt nem Pekó bukott meg, hanem Ózd.” Hatalomból a vesztesek közé kerülése egyértelmű igazolása a veszteséges iparág fenntarthatatlanságának, aminek elfogadása szinte a mai napig nem történt meg. Az ezredfordulót követő második évtized elején, elméleti síkon már történt ugyan elmozdulás (Rombauer-terv), azonban a megvalósíthatóság nehézkes és részleges mind a közösségi beruházásokat célzó, befektetőket váró „Mini New Deal” program, mind a roma integrációra épülő foglalkoztatási mintaprogram megvalósítása terén.⁶⁶

A filmkockákon ezalatt fiatalon is idősnek látszó arcok, a kilátástalanság, egyes esetekben talán a beletörődés jelei látszódnak a tekinteteken. Az arcok húsz évvel később sem változtak... Lezárult egy korszak, amely történeti vonatkozásában kettősséget mutat; ahogy Almási fogalmaz: „Nincs külön város. A város a gyár.”

Összegzés

Összeszerelő és könnyűszerkezetű, szinte nyolc általános iskolai osztályú végzettséggel rendelkező betanított dolgozókat igénylő üzemek (mint nagyfoglalkoztatók), minimálbérért szakmunkásokat igénylő kis- és középvállalkozók, szakmájukat elhagyó, külföldre vágyó fiatalok, négyezer fő fölötti közfoglalkoztatotti létszám. Az oktatás területén egymást érő felnőttképzési tanfolyamok, átképzések, felzárkóztatási projektek. A gyár egy része helyén „kulturgyár”, benne kiállítás, interaktív játékok, film-történeti élménypark és digitális közfoglalkoztatás. Ózd igazi

⁶⁶ *Rombauer-terv – Ózd kistérségének középtávú cselekvési terve.* Forrás: http://www.ozd.hu/content/cont_501807bde873c4.82657862/manda2014/rombauer_terv_lowres.pdf (Letöltve: 2017. 02. 12.)

arca a felszín alatt szinte alig változott a rendszerváltás előzőekben bemutatott évei óta, változtak azonban a szereplők, a hatalom és az irányítás. Valami azonban változatlan maradt: a mélyszegénység, amelynek döbbenetes felvételei, a közbiztonság romlása és a nélkülözés bemutatása kapcsán a 29. Magyar Sajtófotó Pályázat „Társadalomábrázolás, dokumentarista fotográfia” kategóriájában képsorozatként jelenítették meg a társadalmi valóságot.⁶⁷ A fotók és a film vizualitása a modern tömegkommunikáció eszközeivel immár a dokumentálás szerves részét képezik még akkor is, ha hasonló filmes alkotások jelen korunkban szinte elképzelhetetlenek. Választásunk alapját egy sorozat azon darabjai jelentették, amely élő szemtanúként, többféle kommunikációs formában, a társadalom alsó rétegei felől, velük szolidárisan, egy-egy életkép megörökítése révén vállalkoztak társadalmi mozaikok ábrázolására. Utóbbi jeleneinek egyike-másika olykor újra felbukkan. Stiller Ákos fotós 2011-ben készített képein a méteres lyukakat ásó farkaslyuki⁶⁸ „zugbányászok” (köztük ugyanúgy nők és gyerekek) még mindig a földdel kikerült szemet, talpfákat és vasat keresik a község közepén lévő egyik meddőhányón.⁶⁹ A fekete közet nem veszélytelen, és illegális bányászatát itt is rögzítették a kamerák: Fuzik János filmje,⁷⁰ a helyi viszonyok ábrázolásán túl, a magyarországi energiapolitika átgondolását is sürgeti. De akkor mi változott mégis?

A szeméttel és lényegében mindennel fűtött házakból sűrű füst száll fel, a levegő a Sajó völgyében sokszor a legrosszabb minőségű. A kihaló farkaslyuki utcák között folyamatosan szétbontott házakra az azt körülvevő mesterséges ipari képződmény tekint le szomorúan: a „meddő”.

⁶⁷ „Északi fény – Ózd 2010”. Forrás: <http://www.sajto-foto.hu/hu/2010/kepek/neubauer-rudolf-fotoi/eszaki-feny-ozd-2010> (Letöltve: 2017. 02. 12.)

⁶⁸ A bányásztelepülésen hetvenhat év után, 1990-ben zárt be a szénbánya. Az újrainyítására tett kísérletek kudarcot vallottak (Ózdi Szénbányák Zrt.), 2017-ben azonban, a Farkaslyuki Szénbányák Zrt. létrejöttével, munkát és képzést is ígér az új tulajdonos.

⁶⁹ Forrás: http://hvg.hu/nagyitas/20120110_farkaslyuk_banyaszat_nagyitas (Letöltve: 2017. 02. 12.)

⁷⁰ FUZIK JÁNOS (rend.): *Farkaslyuk*. Elefánt Stúdió, 2010.

9. kép. Az egész család gyűjti a szenet. Farkaslyuk, 2011.

Forrás: Stiller Ákos felvétele